

تحولات در کنوانسیون سلاح‌های شیمیایی

در ادامه سلسله مباحث اتاق فکر که هر سه‌شنبه با حضور مدیر کل دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی و کارشناسان برگزار می‌شود، آقای دکتر اسعد اردلان در یک‌صدوششمین جلسه در تاریخ 8 دی‌ماه 1388 موضوع فوق را مورد بررسی قرار داد.

سلاح‌های شیمیایی کشنده نیستند، اما آلام جسمی بلند مدتی ایجاد می‌نمایند که شخص آسیب دیده را تا پایان زندگی‌اش رنج می‌دهند.

سابقه استفاده از مواد سمی علیه انسان‌ها را شش قرن پیش از میلاد مسیح دانسته اند هنگامی که انتشار سم به شکل گاز و دود و از طریق مسموم کردن آب آشامیدنی از 600 ق.م رایج بوده است.

گزارش‌های بسیاری از استفاده از مواد شیمیایی را در سال‌های جنگ اول جهانی در دست داریم.

در نخستین حمله به شهر ایپر Ypres بلژیک در 15 آوریل 1915، آلمان‌ها 30 تن بمب‌های حاوی گاز Chlorine را رها ساختند که بر اثر آن 15000 نفر مصدوم شدند که از آن میان 3000 تن جان سپردند.

با وجودی که نشانه‌های آشکاری از استفاده از این سلاح‌ها در جنگ دوم در دست نیست اما پس از آن و در دهه 1960 ادعاهائی در مورد استفاده آمریکائیان در ویتنام، مصر در یمن و شوروی در افغانستان به میزان

جنگ تحمیل شده عراق بر ایران که طولانی‌ترین نبرد سده بیستم میلادی را آفرید، افزون بر همه مشخصات یک مخاصمه بین‌المللی از ویژگی نقض شدید بسیاری از قواعد جنگ و حقوق انسان‌دوستانه از سوی ارتش تحت فرمان حزب بعث عراق برخوردار بود. نقض مقررات کنوانسیون‌های لاهه و ژنو در مورد اسیران جنگی، هدف‌گیری کشتی‌های تجاری در دریای آزاد، حمله مستمر به شهرها و مراکز غیرنظامی از این شمارند. اما نقطه عطف دردآور این ستیز استفاده نامحدود از ادوات ممنوعه جنگی و از جمله انتشار گازهای خفه‌کننده و مسموم از طریق بمباران هوایی در جبهه‌های نبرد و روستاها و شهرهای خارج از میدان جنگ توسط ارتش عراق و حتی علیه اتباع آن دولت بود.

پیشینه کاربرد سلاح‌های شیمیایی

جنگ‌افزارهای شیمیایی معمولاً به ادواتی جنگی گفته می‌شود که مواد شیمیایی را با هدف تأثیر سمی آن بر انسان، حیوانات و گیاهان به کار می‌گیرند. برخی از

محدودی از این ادوات مطرح شدند و موضوع به بحث و صدور قطعنامه شماره (XXI) 2162B مجمع عمومی ملل متحد در 15 سپتامبر 1966 منجر شد.

فاجعه‌بارترین نمونه کاربرد این مواد توسط عراق در جنگ با ایران و عملیات داخلی "الانفال" انجام شده است. جمهوری اسلامی ایران 252 مورد حمله شیمیایی عراق را به نیروهای رزمی و مناطق شهری و روستائی خود نزد سازمان ملل متحد ثبت کرده است. در خلال این جنگ و در فاصله سال‌های 89-1984 سلاح‌های شیمیایی ده‌ها هزار سرباز و شهروند غیررزمنده را کشته و زخمی کرد. دو نمونه دهشتناک حمله عراق به شهرهای سردشت در 7 تیر 1366 با گاز خردل بود که نزدیک به چهارهزار تن کشته و مصدوم داشت. شهر حلبچه نیز در 25 اسفند همان سال با گاز اعصاب مورد حمله قرار گرفت که 5000 نفر در دم جان باختند.

تلاش برای منع کاربرد مواد شیمیایی در جنگ

نفرت از کاربرد مواد شیمیایی شاید مهمترین موضوع در تاریخ مذاکرات مربوط به خلع سلاح بوده است. بیش از یک سده است که تصویر دهشتناک کاربرد سلاح‌های شیمیایی و نتایج ناشی از آن بارها توسط اعلامیه‌ها و مقررات هشدار دهنده تکرار شده است

مقدمه اعلامیه سن پترزبورگ مورخ 29 نوامبر تا 11 دسامبر 1868 در مورد "استفاده از مواد منفجره کمتر از 400 گرم (14 اونس) در زمان جنگ" را نشانه توجه دولتمردان و کارشناسان نظامی آن زمان به منع استفاده از سلاح‌هایی که خلاف قانون بشریت قلمداد شده‌اند و سرآغاز آشنائی مردم جهان با فجایع ناشی از کاربرد این گونه ابزار دانسته‌اند. این اعلامیه را می‌توان نخستین هشدار در حقوق بین‌الملل نسبت به کاربرد و

ممنوعیت سلاح‌هایی که موجب صدمات غیر ضروری می‌شوند، دانست.

اما اولین توافق عمومی مربوط به سلاح‌های شیمیایی که منجر به صدور اعلامیه مورخ 29 ژوئیه 1899 در کنفرانس صلح لاهه شد، به امضای 16 دولت رسید و بر ممنوعیت عرفی مبتنی بر تعهد متقابل برخی از ابزارهای جنگی که رنج‌های غیر ضروری ایجاد می‌نمایند، تأکید ورزید. در ماده 23 آن سند؛ "استعمال پرتاب شونده‌هایی که یگانه کاربرد آنها نثرگازهای خفه‌کننده یا زیان آور است" ممنوع شده است.

دولت‌های شرکت کننده در کنفرانس دوم لاهه نیز، در ماده 22 بر این نکته اساسی توافق کردند که، "حق دولت‌ها در استفاده از ابزار آسیب رساندن به دشمن، نامحدود نیست" از این رو در ماده 23 مقررات ناظر بر حقوق جنگ و عرف جنگی زمینی لاهه در 1907 بر ممنوعیت مواد و سلاح‌های سمی و گلوله‌ها و ابزارهای جنگی که درد و رنج بیش از حد ایجاد می‌کنند، تأکید گذاردند.

بعد از تجارب جنگ اول جهانی، پیمان صلح ورسای در 1919، در ماده 171، ساخت و واردات گازهای خفه‌کننده و مسموم‌کننده و سایر گازهای مشابه و همچنین مایعات، مواد و ابزار همانند آن را به خاک آلمان ممنوع کرد.

پروتکل ژنو 1925

اهمیت استراتژیک سلاح‌های شیمیایی و کاربرد گسترده آن در جنگ اول جهانی، دولت‌ها را وادار به وضع قوانین بین‌المللی نمود. به نحوی که هفت سال پس از پایان جنگ نخست جهانی، در سال 1925 تعدادی از کشورها در ژنو مقر جامعه ملل گردهم آمدند تا قواعد بهتری را برای کنترل تسلیحات شیمیایی تدوین نمایند.

تلاش‌های جامعه ملل در خلال دهه‌های 1920 و 1930 برای تحقق این آرزو بود که کاربرد انواع جدیدی از سلاح‌هایی را که غیر انسانی و بیش از حد آزاردهنده بودند، منع نماید. به نظر می‌رسد که؛ ممنوعیت جنگ شیمیایی از طریق غیرقانونی کردن مالکیت و استفاده از سلاح‌های شیمیایی، افزایش مقررات موجود در زمینه حقوق بشردوستانه در جنگ بود. تمایل به وضع مقررات کلی در مورد خلع سلاح از نظر افکار عمومی و ناتوانی سیاستمداران آن دوران در توافق بر سر اتخاذ اقدامات مؤثری که بر متابعت کشورها نظارت داشته باشد، به جای این که نگاه‌ها را متوجه ممنوعیت دارا بودن سلاح‌ها کند، عطف به ممنوعیت کاربرد این سلاح‌ها کرد. گرچه یکی از انگیزه‌های پنهان خلع سلاح شیمیایی در این دوران، محدود کردن زرادخانه آلمان بود که از توانایی‌های زیادی در زمینه شیمی و مهندسی ادوات نظامی شیمیایی برخوردار بود. نتیجه تجارب و بررسی‌ها اقدام به تدوین پروتکل ژنو مورخ 17 ژوئن 1925 بود، با عنوان "پروتکل ژنو در مورد منع استعمال گازهای خفه‌کننده و سمی و مشابه آن و مواد میکربی در جنگ" که دولت ایران نیز در 1308/4/9 به آن پیوسته است. مهمترین سند بین‌المللی در این باره که به صراحت دولت‌های درگیر در ستیز را از کاربرد این مواد که آن را مغایر با وجدان و رسوم ملت‌های متمدن میدانند منع کرده و نقض این تعهد را خلاف اصول حقوق بین‌الملل قلمداد نموده است. در این سند دولت‌های متعهد ممنوعیت استفاده از گازهای خفه‌کننده و مسموم و شبیه آن و سلاح‌های بیولوژیکی را به رسمیت شناخته و تعهد کرده‌اند که خود را ملزم به رعایت آن دانسته و تلاش نمایند که دولت‌های دیگر را نیز به الحاق به آن ترغیب نمایند.

این پروتکل توسعه، تولید و انتقال جنگ افزارهای شیمیایی را منع نکرد. پاره‌ای از دولت‌های عضو با این (حق) شرط به پروتکل پیوسته بودند که اجازه داشته باشند یا بر علیه کشورهای غیر عضو پروتکل و یا در هنگامی که به آنها حمله می‌شود با مقابله به مثل با این ادوات از خود دفاع نمایند. بعدها و در اثر درخواست و اصرار سازمان ملل به پیوستن سایر کشورها به این تعهدات، برخی از این کشورها از حق شرط خود گذشتند و متعهد گردیدند به طور مطلق کاربرد این نوع سلاح‌ها را ممنوع کنند.

صرف نظر از عدم متابعت کشورها از پروتکل ژنو، این سند خود دارای کمبودهایی بود که مانع از اجرای مؤثر آن می‌گشت. از جمله تعهد عدم استفاده از سلاح‌های شیمیایی را به تحقق جنگ به معنای وسیع کلمه محدود کرده و آن را شامل برخوردهای مسلحانه منطقه‌ای نمی‌داند و تنها اعضای پروتکل را متعهد به اجرا می‌نماید. ممنوعیت استفاده نیز از سوی بسیاری از کشورها منوط به عمل (تعهد) متقابل شده است. هم چنین سازوکاری برای بررسی، نظارت بر حسن اجرا و ضمانت اجرای کافی در مورد تحقیق در موارد نقض و یا مجازات کشور خاطی ندارد.

اقدامات سازمان ملل در چارچوب خلع سلاح

توجه به سلاح‌های شیمیایی و میکربی در قالب بررسی خلع سلاح کامل در دستور کار مجمع عمومی در سال 1959 مبذول گردید. دولت‌های شوروی و انگلیس در اعلامیه‌های جداگانه‌ای پیشنهادهای خود را مبنی بر منع تولید و انهدام زرادخانه‌های شیمیایی و میکربی، به مجمع ارائه دادند. صدور این دو بیانیه توجه مجمع را به حمایت بیشتر از پروتکل 1925 جلب کرد و مسأله سلاح‌های شیمیایی و میکربی را به عنوان موضوعی مستقل از خلع سلاح مطرح ساخت. رشد نگرانی درباره

استفاده کشورها از سلاح‌های باکتریولوژیک و شیمیایی شامل گازهایی که برای فرونشاندن آشوب‌ها و نیز علف‌کش‌ها در جنگ‌ها به کار می‌رفتند، مجمع را ترغیب نمود که یک سری قطعنامه را تصویب نماید که در نخستین آن در سال 1966 درخواست مراعات اصول و اهداف پروتکل 1925 را از کشورها نموده بود. همچنین اهمیت و حساسیت و فوریت رسیدگی به این سلاح‌ها در گزارش سالیانه 8-1967 دبیرکل؛ اوتانت، به مجمع عمومی یادآوری گردید.

در پی این گزارش قطعنامه 2454 مجمع در 20 دسامبر 1968 به دبیرکل اختیار داد گروهی کارشناس را برای بررسی علمی و فنی اثرات سلاح‌های شیمیایی و میکربی تشکیل دهد. دبیر کل در گزارش خود به مجمع به استناد نظر کارشناسان به دولت‌ها توصیه کرده بود که به ممنوعیت مندرج در پروتکل 1925 ژنو پای بند باشند. مجمع عمومی سازمان ملل متحد همچنین قطعنامه شماره (IXXV) 2603 A مورخ 16 دسامبر 1969 را در حمایت از پروتکل و احترام به مفاد و مراعات مواد و پیوستن سایر دولت‌ها به آن تصویب کرد.

این کوشش‌ها موجب گردید که کشورها ابتدا بر روی مقاوله نامه‌ای در مورد ممنوعیت سلاح‌های بیولوژیکی به توافق برسند. سلاح‌هایی که ممکن بود در اثر استفاده منجر به یک اپیدمی جهانی شده و میلیون‌ها انسان را از میان ببرد. از این رو؛ در 1971 در کمیته هجدهم خلع سلاح، دولت‌ها گفتگو در باره متن کنوانسیون ممنوعیت توسعه، تولید و انباشت (ذخیره سازی) سلاح‌های بیولوژیکی و سمی را تحت عنوان "کنوانسیون سلاح‌های بیولوژیکی" (Biological Weapons Convention) به پایان رساندند که همراه با پروتکل 1925، دولت‌های عضو را از توسعه، تولید و

انتقال سلاح‌های بیولوژیکی منع کرد. آنها عهد کردند که هرگز از بیولوژی برای تسلیح مهمات جنگی که ممکن است در اثر یک اپیدمی جهانی میلیون‌ها انسان را از بین ببرد، استفاده نکنند. اما، سازوکاری برای نظارت بر متابعت دولت‌های عضو از تعهد خود پیش‌بینی نکرده بود. دولت‌های عضو متعهد شده بودند که مذاکرات خود را در مورد یک پیمان بین‌المللی ممنوعیت سلاح‌های شیمیایی ادامه دهند.

کنوانسیون ممنوعیت سلاح‌های شیمیایی

کامل‌ترین سند بین‌المللی که در ممنوعیت کاربرد سلاح‌های شیمیایی تدوین و به تصویب رسیده و حاصل سه دهه مذاکرات گسترده با هدف یافتن راه کارهایی برای ایجاد و تقویت رژیم حقوقی تضمین‌کننده ممنوعیت استفاده از سلاح‌های شیمیایی و ایجاد ساز و کارهای نظارتی می باشد، "کنوانسیون منع گسترش، تولید، انباشت و بکارگیری سلاح‌های شیمیایی و انهدام آنها" است.

کنوانسیون از یک مقدمه، 24 ماده و سه پیوست با عناوین مواد شیمیایی، راستی آزمائی و نگهداری از اطلاعات محرمانه، تشکیل شده است که همه آنها دارای ارزش قانونی و اجرائی برابری می‌باشند. کنوانسیون از اعتبار دائمی برخوردار بوده و مسؤولیت اجرا و نظارت بر آن به عهده سازمان منع سلاح‌های شیمیایی، مستقر در لاهه است.

تعهدات عمومی

هدف مهم این سند حذف سلاح‌های شیمیایی از زرادخانه‌های کشورها می‌باشد. بنابراین تعهد اساسی تنها نسبت به در اختیار داشتن هر نوع از این سلاح‌ها آن‌گونه که در بند 1 از ماده 1 به شرح زیر بیان شده است نیست بلکه، بر اساس مواد این معاهده دولت‌های عضو متعهد

شده‌اند که هرگز و در هیچ شرایطی اقدامات منع شده به شرح مندرج در ماده 1 به شرح زیر را انجام ندهند:

الف) توسعه، تولید، اکتساب به هر طریق، انباشت یا نگهداری سلاح‌های شیمیایی، یا انتقال مستقیم و غیرمستقیم آنها به دیگران،

ب) به کار بردن سلاح‌های شیمیایی،

ج) زمینه سازی برای هر گونه آمادگی رزمی با هدف کاربرد سلاح‌های شیمیایی،

د) کمک رسانی، تشویق یا ترغیب دیگران، به هر شکل ممکن برای درگیر شدن در فعالیت‌هایی که در این کنوانسیون برای اعضا ممنوع شده است.

در این ماده دولت‌ها متعهد شده‌اند نسبت به انهدام سلاح‌های شیمیایی تولید نموده و یا خریداری شده‌ای که در قلمرو تحت حاکمیت آنها قرار دارد و همچنین تأسیسات تولید کننده این مواد، مطابق شرایط این کنوانسیون اقدام نمایند.

بر اساس ماده 7 کشورهای عضو، قانون لازم برای نظارت بر اجرای تعهدات خود نسبت به کنوانسیون را تصویب و به تأسیس یک مرجع ملی سلاح‌های شیمیایی که به مانند دبیرخانه‌ای برای کنوانسیون عمل کند اقدام خواهند نمود، همچنین با سایر کشورهای عضو به منظور تسهیل در انجام تعهدات آنها و نیز با دبیرخانه سازمان منع گسترش سلاح‌های شیمیایی همکاری‌ها قانونی خواهد نمود.

به استناد ماده 10 این سند، کشورهایی که با تهدید و یا حمله شیمیایی روبرو شوند، می‌توانند از کمک‌های سازمان و کشورهای عضو از جمله در زمینه دریافت ابزار هشداردهنده، وسایل حفاظتی، اقدامات آلودگی زدائی و آموزش‌های مربوط به دفاع شیمیایی برخوردار شوند.

ضمانت اجرای کنوانسیون در ماده 12 با عنوان اقدامات مربوط به رسیدگی و حصول اطمینان از پایبندی به تعهدات تعیین شده است که بر اساس آن؛ کشور خاطی متحمل جرائم و خسارتی به مانند محدودیت و تعلیق حقوق و امتیازات و از جمله تحریم خواهد بود. نقض تعهدات این کنوانسیون به گونه‌ای که آسیب جدی به اهداف این کنوانسیون وارد آورد اقدامات جمعی علیه کشور ناقض تعهدات را پیش‌بینی گردیده است. کنفرانس در موارد نقض بسیار شدید می‌تواند مستندات لازم را به مجمع عمومی و شورای امنیت گزارش دهد. در این صورت ممکن است تصمیمات و مجازات‌های ملل متحد اعمال گردد.

کنوانسیون را پیچیده‌ترین قولنامه چندملیتی در زمینه خلع سلاح توصیف کرده‌اند که از چند ویژگی زیر برخوردار است:

- موقعیت برابر برای تمامی اعضا؛

- پشتیبانی و دریافت کمک؛

- اعتماد و استفاده صلح آمیز از دانش شیمی؛

- تعهدات مشترک و از میان بردن تردیدها؛

ارزیابی

گرچه نمی‌توان ابتکار و اعتبار تدوین و اجرای یک قانون را به مجرمان نسبت داد، اما بدون شک شتاب گرفتن تدوین کنوانسیون مورد بررسی ما، تحت تأثیر استفاده عراق از سلاح‌های شیمیایی نیز قرار گرفته و در ایجاد تفاهم بین المللی نسبت به نگرانی از تکرار فجایعی که در دهه 1980 رخ داد نقش داشته است. حملات شیمیایی عراق در جنگ 8 ساله عراق علیه ایران، تلاش برای ممنوعیت کاربرد این ادوات را بیشتر کرد.

کنوانسیون از چند ویژگی بسیار مهم به مانند جهان شمولی، انهدام زرادخانه‌های شیمیائی و راستی آزمائی برخوردار است.

با وجود اقبال عمومی نسبت به این کنوانسیون، تعدادی اندک اما نگران کننده از کشورها به مانند؛ آنگولا، جمهوری دموکراتیک خلق کره، مصر، عراق، لبنان، سومالی و جمهوری عربی سوریه تا اوت 2008 به این سند نپیوسته‌اند. اگرچه عراق در دومین اجلاس بازنگری فعالیت کنوانسیون در آوریل 2008 به عنوان عضو ناظر

کنوانسیون پذیرفته شد. مسأله بسیار مهم دیگر مدت زمانی مناسب برای انهدام زرادخانه‌های شیمیائی بود که در این مقاله نامه 10 سال تعیین شده است. نکته حائز اهمیت دیگر ایجاد سازوکاری برای راستی‌آزمائی از طریق تعریف و تدوین مقررات عمومی بازرسی و تأیید است. میراثی که از سازوکار داوطلبانه بازرسی سازمان انرژی اتمی در مورد فعالیت‌های چرخه سوخت اتمی در پیمان عدم گسترش به سلاح‌های شیمیائی رسید.

اسعد اردلان

مرکز مطالعات راهبردی

منابع

- حیدرعلی بلوچی، سازمان منع سلاح‌های شیمیائی. دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی (تهران 1386)
- روسو، شارل. حقوق مخاصمات مسلحانه، ترجمه سید علی هنجنی. جلد اول، دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی (تهران 1369)
- ظریف محمد جواد و سید محمد کاظم سجادیور، دیپلماسی چندجانبه. جلد دوم. مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه. (تهران 1387)
- Bailey , Sydney D. Prohibition and Restraints in War. Oxford University Press (U.K.1972)
- Joachim Krause, The Changing International System and Chemical Disarmament. in CHEMICAL DISARMAMENT and U.S. Security. AO, The History of the Chemical Weapons Ban Encyclopedia of Public International Law.vol.3 North-Holland Publishing Company (Amsterdam 1982)
- Organization for the Prohibition of Chemical Weapons. OPCW, (Hague 2005)
- <http://www.opcw.org/29april/why-we-remember.htm>

